

BEVEZETÉS

Amikor a magyar szókincs egy fogalmi csoportja, a növények névkészletének történeti-etimológiai szempontú vizsgálatához, a Növénynevek enciklopédiája és a Gyümölcsneves könyv című munkámhoz gyűjtöttem a névanyagot, megismerkedtem – sok esetben az elnevezések révén is – számos növény gyógyhatásával, hatóanyagaival. Mivel az említett könyvekben a növények gyógyításban betöltött szerepe csak igen kis részben kapott helyet, itt nyújtom át a tisztelt olvasóknak.

Növényi gyógyászat

Már a legrégebbi korokban is keresték az élelemre alkalmas növényeket. Akadt ezek között olyan, amelynek élvezeti értéke mellett felismerték gyógyhatását is. Valamikor különösen a sebek hegedésének előmozdítására, lázcsillapításra és különböző betegségek, fertőzések orvoslására keresték a gyógyírt. Általában a gyermekeik miatt jobban helyhez kötött asszonyokra hárult a gyógynövények gyűjtése és a velük való gyógyítás, így az orvoslás a történelem előtti időkben csaknem teljesen női hivatás volt. A korai népek ráadásul összefüggésbe hozták az egészség megújulását és a nők azon képességét, hogy új életet képesek adni.

A kínai növényi gyógyászat kezdetei az idők homályába vesznek. Tény, hogy a régi kínai gyógyszerkönyv, illusztrált orvosbotanikai összeállítás, a Pen Cao Csing Kr. e. 2. századból származó kiadásában 365 gyógynövény szerepel fölhasználási móddal és elkészítési útmutatóval. Egy későbbi, 1108. évi kiadásában már 1558 drog található. India ősi hagyományai majdnem egyidősek a kínaiakéval. A gyakran emlegetett ájurvédikus orvostudomány (< szanszkrit *ayur* 'élet', *veda* 'tudás') alapjait a Védákban, a bölcsesség négy alapkönyvében fogalmazták meg. A legősibb, mintegy 4500 éves Rig Veda műtétek és amputációk leírását tartalmazza, és emellett 67 gyógynövény felhasználására ad útmutatót. Az indiai orvosok fejlett diagnosztikai és sebészeti gyakorlatot szereztek; kezeléseik során számos növényt alkalmaztak. A Kr. e. 3000-ból származó agyagtáblák tanúsága szerint abban az időben már gyógynövényeket importáltak Babilonba. Arra is vannak

adatok, hogy Babilon és Kína között ginszengkereskedelem folyt. A babilóniaiak hatalmas gyógyszerkönyve mintegy 1400 növényt említett.

A kínai és indiai hagyományok – arab közvetítéssel – eljutottak Európába is, a nyugati gyógynövénykultúra azonban talán többet köszönhet egy másik ókori civilizációnak, az egyiptominak. Növényismeretüket bizonyítja a Luxor közelében megtalált 21 m hosszú, Kr. e. 1500 körül írt papirusztekercs. A világ legrégebbi orvosi szövege 876 gyógykészítményt sorol föl, amelyeket több, mint 500-féle növényből készítettek, köztük igen sok ma is ismert és hasznosított gyógynövényből. Az első ismert egyiptomi orvos Imhotep volt, Kr. e. 2980-tól 2900-ig élt. Az időszámításunk kezdete előtti időkben az egyiptomi herballistákat tekintették a legjobbnak, és Rómától Babilonig az uralkodók szívesen alkalmaztak udvari orvosokat közülük. A tudásra vágyó orvosok még Rómából is Egyiptomba utaztak, hogy a Nílus-kultúra gyógyító mestereitől tanulhassanak. A híres Galénosz is hosszú időt töltött a „büdösök” között. (Az egyiptomiak ugyanis tisztában voltak a hagma és a fokhagyma jótékony hatásával, és ragaszkodtak a fogyasztásukhoz. A test erősítése, a betegségek megelőzése érdekében annyit ettek ezekből, hogy a görög történetíró, Hérodotosz csak „büdösök” néven emlegeti őket. Tutanhamon király sírjában is több fokhagymagerezdet találtak.)

Európában a középkori kolostorok gyógynövénygyűjtő, -termesztő és -főlhasználói tevékenysége, a szerzetesek etnobotanikai érdeklődése igen fontos volt az egészség megőrzésében, az orvoslásban. A kolostorokban folyó gyógyítás és a kolostorkertek gyógynövényei nyilván hatottak a korabeli világi orvoslásra és a népi gyógyászatra. A gyógyító-tanító céllal szerkesztett herbáriumokba hagyományos módszereket, népi növényneveket és hiedelmeket is följegyeztek. A pharmacologia (gyógyszertan) és a materia medica (gyógyszerismeret) szinonim kifejezések voltak abban az időben. Az Európában megjelent korai füveskönyvekben a hasonló küllem és szín, a főlhasználhatóság, gyógyhatások vagy éppen mágikus szempontok szerint rokonítottak növényeket, ahogy a mai paraszti orvoslásban is gyakran teszik. Ezért sem könnyű a régi nevek értelmezése, még akkor sem, ha olykor illusztrációkat is készítettek hozzájuk. És emiatt találjuk az önkényes, elfogadhatatlan azonosítások annyi riasztó példáját még a szakmailag felkészült, de a növényneveket és a számtalan szinonimát íróasztal mellett összevető szerzők műveiben.

A növényismeret legjelentősebb részét ma is (a termesztett növényeken kívül) a vadon termő gyógynövények hasznának ismerete adja. Századokon át a fitoterápia volt az alapgyógymód, de a vegytan fejlődése maga után vont a kemoterápia térhódítását, aminek következtében a 19. század végétől kezdődően egyre több mesterséges gyógyszer került forgalomba. Ám ezek mégsem szorították ki a gyógynövényeket az orvoslásból, hiszen sok gyógyszer alapanyaga ezután is növényi kivonat maradt. Az antibiotikumok és a vitaminok felfedezésének hála a gyógyszerkészítők érdeklődése lassacskán visszafordult a természetes hatóanyagokhoz. Ma már a szintetikus gyógyszerek mellett a szakemberek világszerte egyre inkább visszatérnek a természetes gyógymódokhoz, gyógynövényekhez, hiszen tudott dolog, hogy szerkezeti, biokémiai és genetikai szempontból a növények közelebb állnak az emberhez, mint a szintetikus anyagok. A gyógynövények megismerése a felfedezésük óta eltelt sok ezer év alatt egyre bővült, orvosi értékük pedig napjainkban is jelentős. Ezek a növények földbeli vagy föld feletti részeikben hatóanyagokat (alkaloid, glikozid, illóolaj, nyálka, vitamin) tartalmaznak, amelyek gyógyításra (főzet, tea formájában vagy ipari nyersanyagként, külső kezeléssel stb.), de ízesítésre, illatosításra is alkalmasak. Tárolásukra a paraszti háztartásokban, de a nemesi házaknál is nagy gondot fordítottak.

A népi gyógyászat és gyógyító gyakorlat tudásanyaga szorosan összefügg a kiterjedt népi ismeretanyaggal, a természetismerettel, része annak. De része a népi hitvilágnak, a hiedelmek rendszerének is. Keverednek az ésszerű tapasztalatok, a mindennapi megfigyelések és a babonák, hiedelmek. A természetfeletti lények vagy rontó személyek előidézte betegségekben való hit, ráolvasásokkal, szitkokkal való védekezés az ártalmak ellen stb. szintén beletartozik a népi kórisme és gyógyítás körébe. Azonban a legkülönbözőbb irracionális gyógymódotól eltekintve ésszerű magyarázatuk van a gyógymódoknak, amelyek elsősorban a gyógynövények felhasználásán alapulnak. Ritkán alkalmazták a gyógyfüveket természetes állapotukban; többnyire vízben megfőzték, és ivásra, borogatásra, sebek kimosására vagy fürdőnek használták. Gyakran többféle fület is összefőztek. A hatóanyagokat tartalmazó, rendszerint szárítással tartósított növényi részek gyűjtőneve a *drog*. A *drog* a 'szárítani' jelentésű ősgermán *drigan* szóból származik; a *drog* eredetileg valójában szárított növény.

A füves gyógyítás tekintélye, a növények gyógyhatásainak megítélése természetesen koronként változó volt. Évszázadokkal ezelőtt a füveskönyvek, az orvosbotanikai összeállítások nagyrészt komoly tanulmányokra valló, körültekintéssel, gyakorlati megfigyeléssel és szaktudással megírt művek voltak, és sok-sok igen hatásos gyári orvosságnak a füveskönyv volt az alapja. Volt idő, amikor a divat azt diktálta, hogy a természettől el kell szakadni. A hatóanyag tekintélyét növelte, a gyógyszerbe vetett hit erősebb volt, ha a latin konyha, a patika főzött orvosságot az alapanyagokból. Ezért vonult be a *herba* 'fű', a *flos* 'virág', a *radix* 'gyökér' a patikárus materiális kamrájába, és a beteg csak a maceratummal, az infusummal, a decoctummal vagy az extractummal találkozhat. A gyógynövények legfontosabb hatóanyagai az alkaloidok, cserzőanyagok, glikozidok, illóolajok, keserűanyagok, szaponinok, szénhidrátok és a vitaminok.

Növényi gyógyítás Magyarországon

Orvosi és növénytani ismereteket bizonyítanak a római Casanate-könyvtár egyik Corvin-kódexében található Casanate-glosszák (CasGl.). Krakkóban jelent meg a Murmelius-féle Nomenclatura 1533-ban, 137 magyar növénynevet sorol föl. A magyar nevek egy része arról tanúskodik, hogy a fordító néhány növény és gyümölcs akkori gyógyászati alkalmazását is ismerte. Lencsés György kéziratos orvosi könyve (1577 körül) értékes szóanyaga nyelvtörténeti, helyesírás-történeti és minden bizonnyal nyelvjárás-történeti szempontból is figyelemre méltó. A kódex csaknem 1000 lap terjedelmű, magas tudományos igényvel, rendszerezéssel megírt hasznos tanácsadó. Az eredeti címlap szerint: „Ars Medica az olly könyv, mellyben mindenféle nyavallyák ellen, (melyek soktanak történni az emberi testben) sok hasznos es gyakorta megpróbált Orvosságok találatnak”. Szembetűnő, hogy a szerző következetesen kerüli az idegen szavak használatát, minden szakkifejezést igyekszik magyarul írni, idegen nyelven csak néhány orvosságot jelöl. Ha mégis használ latin szót, azzal csupán a magyar kifejezést magyarázza. Mindezt abban a korban, amikor az élettudományokat (biológia, gyógyszerészet, mezőgazdaság stb.) még elsősorban az orvosi szaknyelv képviselte.

Melius Juhász Péter Herbarium című műve, orvosi füveskönyve 627 növényfajt sorol föl 1236 magyar növénynév felhasználásával; köztük jelentős számú gyümölcsöt, gyógyfüvet, és nagyrészt le is írja azokat.

A népi növényismeret és a tudományos növénytan összefonódása ezzel a munkával kezdődött. Célja az volt, hogy az egyszerű embereknek anyanyelvükön írjon olcsó orvosi tanácsadót. Németújváron jelent meg Beythe István fiának, Beythe Andrásnak 275 növénycikket tartalmazó összefoglalása, a Fives könüv, fiveknek es facknac nevéokról, természetökröl es hasznokrul, 1595-ben (FK.). E mű flóraismereti szempontból sok újat nem hozott, mert nagyobb része, 185 növény ismeretése Melius Herbariumából másolt, kisebb részét, 90 növény leírását pedig Matthiolusnak, I. Ferdinánd, majd II. Miksa császár orvosának *Commentarii in libros sex Pedacii Dioscoridis de Materia medica* című művéből, illetve az abból készült *Compendium*ból (Velenca, 1571) merítette a szerző. Melius célkitűzését, a hasznos tudnivalók egybegyűjtését tette magáévá Kájoni János is (*Hasznos orvoskönyv*, 1661). Fontos forrásmunka Pápai Páriz Ferenc *Az emberi Test Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről, 's azoknak Orvoslásának Módgyáról* való *Tracta alcímű*, „1687. sirmalmas esztendőben” írt *Pax Corporisa*. A tudós nagyenyedi professzor körül egyre békétlenebbé válik minden ebben az időben, pestisjárvány pusztít, ekkor zajlik Caraffa eperjesi vérengzése, tombol az önkényuralom. A „sok keservesen nyögő elhagyatott betegnek vigasztalásokra” készíti a véres, zúrzavaros korban az „igyefogyott szegényeknek, kiknek nincsen mindenkor kezek ügyében értelmes orvos, kiváltképpen falukon, ahol hamarébb talál segédet a beteg barom, mint a beteg ember” olyan útmutatót, amely olcsó, a természetben föllelhető orvosságokról tudósít. Fűnek, fának ereje orvosol, a szegény ember a patikaszereteket erdőn-mezőn gyűjtögette.

Gyógyító növények nevei

A 16. században egyre több herbárium és orvosi munka jelenik meg magyar nyelven. Az orvostudomány ekkoriban főként gyógynövényekkel dolgozik, ezért számtalan növénynevet használ. A belső nyelvi fejlemények alkalmazása mellett a régiségben gyakran segítettek magukon a füveskönyvek írói, az orvosbotanikai művek szerzői idegen nyelvekből kölcsönözött nevekkel. Ezek között elsősorban a latin és a görög növénynevek jöttek számításba.

Számos gyógyhatású növény régi magyar nevét és ezek latin fordítását is tartalmazzák Pápai Páriz Ferenc szótárai (a *Dictionarium latinum–hungaricum* első kiadása: Lócse, 1708). Orvosi Fűvész Könyv címmel az 1807-ben kiadott Magyar Fűvész Könyv után, 1813-ban

napvilágot látott Diószegi Sámuel újabb munkája. A mű végén kimerítő összeállítást találunk „A’ könyvben előforduló Plánta - neveknek és némely más dolgoknak Mutató Táblája” címmel. A növények magyar terminológiájának sok szaknyelvi elnevezése szerepel Bugát Pál Természettudományi Szóhalmaz (1843) című munkájában. Az 1830-as évektől ő volt az ország legbuzgóbb nyelvújítója, a szómagyarító viták lelke. Sokat tett anyanyelvünk fejlesztéséért, ám lelkesedése többször elragadta, túlzásokba esett; merész újításai és hibás szóalkotásai miatt sok támadás érte. Főleg gyógynövényekre vonatkozó számtalan új elnevezésének legtöbbje ma már megmosolyogtató, pl. *végizga, hánygyök, rövröp, csüng-büng, párducteve-nyakorján, ússzakár, nyulga, érzékeny mozor*. Az efféle szavak elterjedésének többek között Móra Ferenc szabott gátat (pl. a Magyar Nyelvőr hasábjain).

A gyógynövények egy része már nevében utal arra, hogy milyen betegség megelőzésére vagy gyógyítására használható (pl. *sömörfű, koszfű, méregvonófű, kígyómarást gyógyító fű, innýújtó, gyújtoványfű, tüdőfű, gilisztafű, sebfű, nádrafű, fűlfű* stb.). Elsőként Basel város orvosa, Paracelsus (1493–1541) tanította, hogy a kémia főadata a betegek számára a gyógyszereket előállítani, mivel az életfolyamatok főleg kémiai folyamatok. Többféle növény neve is lehet például a *májfű, sebforrasztó fű, fekélyfű* vagy *tüdőfű*. Az ilyen elnevezésű növényeknek egykor – mint latin nevük is bizonyítja – gyógyító erőt tulajdonítottak. A növényi gyógyítás szakemberei ősidőktől fogva a női herballisták voltak, a bábák, javasasszonyok, vajákos asszonyok, füvesek. A *füves* első írásos említése 1561-ből való. Korábban a magyarországi élelmiszerpiacokon mindig árult a „fües néni”, a gyógynövényeket kínáló asszony a régi görögök rhizotomuszainak és a rómaiak herbariusainak utóda. Gyűjtötte és forgalmazta a gyógyfüveket, a hozzá fordulókat tanáccsal látta el. A növények és az egyes növényi részek használata sokszor kémiai-biológiai erejükön alapul, hatóanyagaikra épül. Az erre vonatkozó népi tudásanyag évszázadok paraszti tapasztalatain alapul, részben azonban a népi gyógyászatba leszívargó hivatásos orvostudomány ismerettárából ered. Szerepe volt azonban az egészség megőrzésére, megújulására, orvoslásra való növények használatának hagyományossá válásában a néphiedelmeknek is. A gyűjtési időpontok megválasztása, a szedés előírásai, a megtaláló személy megválasztása feltétlenül erre enged következtetni. Néhány növény neve természetfeletti lényekre utal, ezeket nevük miatt tartják hatá-

sosnak. Még hozzá attól függetlenül, hogy ezek az elnevezések területileg nem egységesek, más vidéken nem ugyanazt a növényt jelölik (*angyalfű, istenfa, szentantlvirág, szentjánosfű* stb.).

A címszóanyag kidolgozása

Jelen könyv névtani törzsanyaga elsősorban két botanikai szógyűjteményből (P., MNöv.) származik, kiegészítve néhány gyógynövényeket tárgyaló mű szóanyagával. Szókészletünk jelentős rétegének, a növényvilág terminológiájának névanyagára ma Priszter Szaniszló Növényneveink című kötete (P.) az irányadó. A 19. század végén jelent meg a Szinnyei-féle Magyar tájszótár (MTsz.), ami a népi növénynevek valóságos tárháza. Az Új magyar tájszótár köteteiről és a többi nyelvjárási gyűjtésről, összefoglaló monográfiáról ugyanez elmondható.

A tárgyalt növények neveit ábécérendbe szedve közöljük. A szócikk élén a *címszó* (a gyógyhatású növény neve) áll nagybetűkkel, vastagon szedve. Ezt követi a szakirodalomban ma érvényes *jelentése* a latin szaknyelvi binominális elnevezéssel. Ezután az adatközlő részben a címszóról föllelhető adatok következnek, az első megjelenés a magyar írásbeliségben, esetleg még a név *szótörténetének* első állomásai. Történeti szóanyaga a nyelvemlékeken, szótári jellegű kiadványokon kívül korabeli herbáriumokból, orvosbotanikai művekből, gyógyszerészeti szakmunkákból adatolt. A magyarázó részben olvashatók az *etimológiai magyarázatok*, ebben foglalkozunk a szó eredetével, a névadási indítékkal, illetve idegen nyelvi megfelelőivel. Az esetleges idegen nyelvi párhuzamok megtalálásában egyrészt külföldi flóraművekre, másrészt kétnyelvű szótárainkra támaszkodhatunk. Ezt követően a növény *hasonneveit* és *társneveit* vesszük sorra. A népnyelvi anyagot a tájszótárakból, különböző tanulmányokból és folyóiratok közléseiből vettük. Az idézett neveket eredeti helyesírásukban közöljük. A cirill betűs és a görög terminusokat latin betűkkel ártírtuk.

A névvel kapcsolatos nyelvészeti vonatkozású tudnivalók után teli káró jellel (◆) bevezetve a tárgyalt növény rövid *botanikai* és *néprajzi, mitológiai* összefoglalása következik. Végül az üres káró jellel (◇) jelölt bekezdésben a *gyógyításban betöltött szerepét* tárgyaljuk. A szócikkek utóbbi részeinek összeállításában nagy segítséget jelentettek a 16. századtól szaporodó orvosbotanikai művek, herbáriumok, valamint a világhálón föllelhető sok érdekes adat, különösen a számos nyelven is hozzáférhető Wikipédia enciklopédia (W.), az Encyclopedia

of life, vagyis a legnagyobb biológiai adatbázis (EL.), a US Department of Agriculture kitűnő Taxonomy for Plants lapja (GRIN.) vagy a Liber Herbarum, The incomplete reference-guide to Herbal medicine (LH.) zömében megbízható anyaga.

Valamennyi gyakran idézett forrás rövidített névvel szerepel, ezek föloldása a Felhasznált irodalomban található. Hivatkozásoknál az egyes régi művek, szótárak lapszámai terjedelmi okokból nem szerepelnek.

RÖVIDÍTÉSEK ÉS JELEK JEGYZÉKE

ua.	=	azonos szó
'ua.'	=	ugyanaz a jelentés, mint a közvetlenül megelőző
uo.	=	ugyanott (a közvetlenül előzőleg megadott lelőhelyen)
var. (varietas)	=	változat
x	=	keverék (faj- vagy nemzetséghibrid)
~	=	alakváltozat
< (nyelvi adat előtt)	=	abból származik